

Muhammed Mustafa el-A‘zamî
(1348-02 Rabî‘u’l-âhir 1439/
1930-20 Aralık 2017)

Üstâdim, XX. yüzyılın en büyük âlimlerinden Doğu ve Batı’nın ilmî birikimine sâhip Prof. Dr. Muhammed Mustafa el-A‘zamî 20 Aralık 2017 (2 Rabî‘u’l-âhir 1439) tarihinde Çarşamba günü sabaha karşı saat 05.30 civarında Suudî Arabistan’ın Riyâd kentinde dâr-ı Bekâ’ya irtihâl etti. Aynı gün öğle namazından sonra Riyâd Râcihî Câmii’nde kılınan cenaze namazının ardından en-Nesîm Kabristânî’nda yakınları, sevenleri ve talebeleri tarafından defnedildi.

Uzun süredir devam eden şeker hastalığı ve dizlerindeki rahatsızlığı dışında normal hayatına devam edip, sağlıklı bir şekilde ilmî çalışmalarını sürdürmekte idi. Vefat ettiği gününün sabahında da ecelinin yaklaştığına delâlet eden herhangi bir rahatsızlığı da bulunmamaktaydı. Mu‘tâd veçhile, sabahleyin kalktıktan sonra, abdest alıp sabah namazını kılmak üzere harekete geçtiği esnada vefat etmiştir. Mevlânâ Muhammed Mustafa el-A‘zamî’nin irtihâli sevenleri ve talebeleri tarafından büyük bir üzüntü ile karşılanmış; memleketi olan Hint altı kıtası, Türkiye ve Arap âleminde pek çok kimse vefatı dolayısıyla gıyâbî cenâze namazı kılıp, hatimler okumuş, taziyelerini bildiren açıklamalar yapmış, hayatı ve ilmî kişiliğine dair bilgiler paylaşmıştır. En son 17-18 Haziran 2009 tarihinde Medine-i Münevvere’de kendisinin de iştirâki ile düzenlediğimiz icâzet merâsiminde görüştüğümüz hocamız, vefat ettiğinde milâdî takvime göre 87, hicrî takvime göre 90 yaşını tamamlamıştı.

Geride eşini ve hepsi evli olan iki oğlu ve bir kızını bırakmıştır. Büyük oğlu ‘Akîl el-A‘zamî bilgisayar mühendisi olup, Câmî‘atü’l-Melik Su‘ûd’ta öğretim üyesi, küçük oğlu Enes el-A‘zamî genetik mühendisi olup, Riyad’ta Müsteşfe’l-Melik Faysal’da, kızı Fâtıma el-A‘zamiyye de yine bilgisayar mühendisi olup, eşi ile birlikte yaşadığı Dubai’de Câmî‘atü’ş-Şeyh Zâyed’de öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Hindistan asıllı allâme, muhakkik, mudakkik, eş-Şeyh Ebû ‘Akîl Muhammed Mustafa b. ‘Abdurrahmân b. Nûr Muhammed İbnü’l-Hâc Rüstem el-

A'zamî el-Meuvi; Şibli Nu'mânî, Habîbürrahmân el-A'zamî (v. 1991), eş-Şeyh 'Abdurrahmân el-'ÿyâd gibi büyük âlimlerin yetiştiği Hindistan'ın Uttar Predeş eyaletine bağlı Azamgarh'ta bulunan Meu'da doğmuştur. Doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte kendisinin ifadesine göre, büyük ihtimalle 1928-1930 yılları arasında dünyaya gelmiştir.

Bir iki yaşlarında iken annesini kaybeden el-A'zamî'nin eğitim-öğretimi ile aynı zamanda geleneksel dinî eğitim müesseselerinde yetişmiş bir âlim olan babası Mevlânâ eş-Şeyh Mustafa b. 'Abdurrahmân (v. 1967) yakından ilgilenmiş, babasının yakın dostu Habîbürrahmân el-A'zamî'nin aile çevresiyle yakın ilişkilerinin bulunması sebebiyle, dinî düşüncesinin oluşumunda tasavvufi ve ilmî yaklaşımın belirleyici bir etkisi olmuştur.

İddialı bir ilim adamı olma arzusu, kendisine örnek teşkil eden, babasının da yakından irtibatlı bulunduğu âlim ve sûfi kişiler sayesinde gün geçtikçe pekişmiştir. İlk çocukluk yıllarında babası onu önce Farsça'ya, ardından Arapça'ya yönlendirmiş, aynı zamanda ağır bağ bahçe ve ev işleriyle de ilgilenmek zorunda kalmıştır. Üvey annesinin taraflı tutumu sebebiyle üvey kız ve erkek kardeşlerine bütün imkânlar sunulduğu halde eğitim öğretim hayatlarına devam edememişler, ne var ki el-A'zamî, bütün güçlüklerle tahammül ederek çalışmalarını devam ettirmiştir.

Öğrenciliğinin ilk yıllarında dinî ilimler ve dil çalışmalarından ziyade matematiğe ilgi duymuş, bu alanda ilerlemeyi hayal etmiştir. Babasının kendisine dinî ilimler okutma isteği, Annesinin erken ölümü ve üvey annesinin tutumu dolayısıyla mutsuz ve zorlu bir çocukluk hayatı geçiren el-A'zamî, çocukluğunda geçen çileli hayatı sebebiyle, aile ortamından ayrılıp eğitim-öğretim hayatını sürdürmek gayesiyle ilkokul diplomasını aldıktan sonra bir süre babasının yanından uzaklaşmıştır. Özellikle İngiliz okullarına giderek yabancı dil öğrenme hayali, küçük cep harçlıklarını bile İngilizce kitaplara harcamasına sebep olmuş ve bulduğu bütün fırsatları İngilizcesini ilerletmek için değerlendirmiştir.

Altı ay süreyle bir İngiliz lisesine göndereceğine dair söz veren bir aileye hizmet etmesine rağmen bu mümkün olmayınca, babası bu konuda söz vererek kendisini geri getirmiştir. Altı-yedi ay evlerinin yakınında bulunan bir İngiliz okuluna devam ettikten sonra babası tekrar onu Hint okullarına gitmeye ikna etmiş; 1941-1943 yılları arasında, önce modern yöntemle eğitim-öğretim almak üzere Herkishafur'a gitmiş; öğretimi esnasında sarf, nahiv, Arap edebiyatı fıkıh alanlarında çok sayıda eser okumuştur.

Ülkesinde uzun süren istilâ, büyük fikrî çatışma ve gerilimlerin yaşandığı süreç içerisinde el-A'zamî, sömürgeci İngiliz kültürü ve İslâm'ın kadîm geleceğini erken dönemde müşâhede ve mukâyese etme imkânı bulmuştur. Önce 1944'te başladığı Dârululûm-i Diobend'in Meu'daki Câmî'atü'l-Kâsîmiyye'ye

bağlı, Şâhî Medresesi'ne devam etti, 1947'de orta eğitimini nizâmî usûlle tamamlamıştır. 1947-1948 Eğitim-öğretim yılında başladığı Dârülulûm Diyobend'ten 1952 yılında mezun olan el-A'zamî, Hindistan'ın Kuzey'inde yer alan Uttar Predeş vilâyetindeki Aligarh İslâm Üniversitesi'nde bir yıl eğitim görmüştür. Çok sayıda yazma eseri de içeren zengin bir kütüphaneye de sahip olan üniversite, sonraki çalışmaları açısından kendisinde büyük ufukların açılmasına vesile olmuştur. Böylece lisans eğitimini Hindistan'da tamamladıktan sonra, Arapça konuşmasını geliştirmek ve yüksek lisans yapmak üzere 1953 yılında Mısır'a gitmiştir.

Burada, bir yandan dil kursu alırken, bir yandan da Külliyyetü'l-Lugati'l-'Arabiyye'de uzmanlaşarak dil eğitimi konusunda uluslararası şehâdetnâmesini almış; yüksek lisansını tamamlamıştır. Yûsuf el-Karadâvî'nin ifade ettiğine göre, görüştüğü arkadaş çevresi ve Kıptî papazlara benzettikleri siyah renkli kılık kıyafeti sebebiyle, kısa süreli hapis yatmış, ancak Hint elçiliğinin devreye girmesiyle hapisten çıkabilmiştir. 1955 yılında eğitimini tamamladıktan sonra üç yıl kaldığı Mısır'dan Hindistan'a geri döndüyse de, bir yıl sonra 1956 yılında iř hayatına atılmak üzere Katar'a gitmiş; burada doktor, mühendis ve benzeri meslek gruplarında çalışan Hindistan, Pakistan veya İngiliz uyruklu yabancılara Arapça öğretmiş, daha sonra bir ilkokulda hocalık yapıp, 1957 yılında da eş-Şeyh 'Ali b. 'Abdullâh Âli Sâni'nin kütüphanelerinin müdürü görevine getirilmiştir.

Dinî eğitimin en üst kurumu olan Diyobend'ten mezun olup, o gün daha meşhûr olan Mısır'a gitmek istediğini dile getirdiği zaman, gerek babası gerekse hocaları, Ezher'in islâhatçı bir düşünceye dönüştüğü, modern eğitim metotları uygulandığı, temel kaynakları okutmadıkları, hadis alanında doktora yapanların dahi bırakın Buhârî'yi bir hadis kitabı bile okumadıklarını söyleyerek onun gitmesini istememişlerdir. Ebü'l-Hasen en-Nedvî gibi Nedvetü'l-'Ulemâ mensubu kimseler de aynı şekilde Ezher'e gitmeden önce kendileriyle birlikte Nedve'de eğitimini sürdürmesini tavsiye etmişlerdir. Ancak el-A'zamî gitmekte kararlı olup ve oraya dili daha iyi kullanmak üzere gittiği için buradaki ilim yolculuğundan daima memnun kalmıştır.

Katar'da çalıştığı dönemde, Yûsuf el-Karadâvî, Abdülhalim Ebû Şukka, Ahmed el-'Assâl, Hasen Me'âyircî gibi Mısır menşe'li ulemâ ile yakın dostluklar kurmuştur. Cambridge'de doktora yapmasına da vesile olan Londra'da Arap Edebiyatı konusunda doktorasını tamamlamış olan Prof. Dr. Kemâl Nâci ile de bu esanda tanışmıştır.

1964-1966 yılları arasında doktora eğitimi yapmak üzere İngiltere'ye gittiğinde Cambridge'de kalmıştır. Erken dönem hadis edebiyatı konusunda *Studies in Early Hadith Literature* (1966) adlı, önce A. J. Arberrry (v. 02. 10.1969) sonra Robert Bertram Serjeant (v. 29.04.1993) danışmanlığında doktora tezini

tamamıştır. Cambridge’de tez danışmanları ile yaşadığı en büyük çatışma, hadis rivâyet sisteminin mahiyeti konusunda olmuştur. Orada kaldığı müddetçe Batı eğitim sistemi ile kadîm hadis eğitim sistemi arasındaki farkı onlara anlatmakla meşgul olmuştur. Erken dönem hadis edebiyatını tez konusu olarak seçerken, Pakistan devletinin yol ayrımında seküler veya İslâm devleti olması kararının verileceği sünnetin dindeki yeri tartışmaları etkili olmuştur.

Bu konuda yazıp çizenlere “bunlar molladır, araştırma tekniklerini bilmezler” şeklinde ithamlarda bulunulduğunu görmesi, kendisini bu alana yöneltmesinde önemli bir rol oynamıştır. el-A’zamî aldığı bu kararla, hem sünneti savunacak, hem de modern araştırma yöntemlerini en üst düzeyde kullanacak olduğundan emin bir şekilde doktora çalışmalarına başlamıştır. Vefat edinceye kadar da bunu en güzel şekilde gerçekleştirmenin mutluluğunu yaşamıştır. Danışmanları onun bu hedefini değiştirmesi için büyük çaba harcamış ise de bunu gerçekleştirememişlerdir.

Doktora sonrası 1966 yılında tekrar Katar’a gelerek, daha önceden genel müdürlüğünü yaptığı kütüphanelerin hepsi tek merkezde el-Mektebetü’l-Katariyye el-‘Âmme (Katar Millî Kütüphanesi) olarak birleştirilince buraya Genel Sekreter olarak tayin edilmiştir. Burada Genel Müdürlük görevini üstlenen Prof. Dr. Abdülbedî‘ Sakr ile birlikte iki yıl çalışma imkânı bulup, bu görevinin ardından Mekke’de Câmî’atü Ümmü’l-Kurâ’ya bağlı Külliyyetü’ş-Şerî’a’da 1968-1973 yılları arasında altı yıl süreyle Usûlü’l-Hadîs dersleri okutmuştur.

Daha sonra Riyad’ta bulunan Câmî’atü’l-Melik Su’ûd’a bağlı Külliyyetü’ş-Şerî’a’da bir yandan Mustalahâtü’l-Hadîs derslerini okuturken, bir yandan da üniversite bünyesindeki Külliyyetü’t-Terbiyyetü’l-İslâmiyye’de idarecilik yapmıştır. 1973 yılında başladığı bu görevi on sekiz yıl çalıştıktan sonra emekli olduğu 1991 yılına kadar devam ettirmiştir. Özellikle Suud’taki hocalığı sırasında verdiği lisansüstü eğitimi esnasında Ahmed Muhammed Nürseyf, Ömer Hasen Osman Fellâte gibi meşhur muhaddislerin yetişmesinde etkili olan A’zamî, vefatına kadar da Câmî’atü Melik Su’ûd, ed-Dirâsâtü’l-İslâmiyye’de onur üyesi profesör olarak kalmıştır.

Sünnet-i Seniyye’yi müdafaâ gayesiyle yaptığı ve dünya dillerine kazandırdığı eserleri sebebiyle 1400/1980 yılı Melik Faysal Uluslararası İslâm Araştırmaları Ödülü (Câizetü’l-Melik Faysal el-‘Âlemiyye li’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye) kendisine takdim edildi. Kendisine takdim edilen para ödülünü ise ne kendisinin ne de ailesinin ihtiyaçları için kullanmıştır; Müslüman fakir öğrencilerin eğitim masrafları için harcamıştır. Ödülü kazandıktan bir yıl sonra Suudî Arabistan devletinin teklifi ile Suud vatandaşlığına geçmiştir.

Suudî Arabistan’da çalışmakta iken muhtelif aralıklarla Amerika’nın Bostan kentinde bulunan Harward Üniversitesi’nde, Ann Arbor’da Michigan Üniversitesi’nde (1981-1982), Boulder’de Colorado Üniversitesi’nde (1989-1991), Princeton Üniversitesi’nde King Faisal Islamic Studies’de (1992), İngiltere’de

Oxford Üniversitesi (1987), Cambridge, Welsh Üniversitesi'nde ziyaretçi öğretim üyesi olarak, Malezye Üniversitesi'nde de Promotion Committee'de görev üstlendi.

İlim geleneği ile irtibatı ve icâzeti Allâme el-Muhaddis Hüseyin Ahmed el-Medenî (1879-1957) vasıtasıyla muttasıl isnâdla Peygamber Efendimiz'e ulaşmaktadır. İngiliz sömürge yönetiminin katı bir muhâlifi olan el-Medenî mücâhid, âlim ve âmil örnek bir şahsiyetti. Diyobend'de üniversite eğitimini sürdürürken geleneksel dil eğitimine ilâve olarak bölgede okutulması çok yaygın olan *Mişkâtü'l-Mesâbih*, dışında *Kütüb-i sitte*'nin de içinde bulunduğu on hadis kitabını okumuş ve rivâyet icâzeti almıştır. Ayrıca Hind usûlü eğitim gereği dil eğitiminin ardından, mantık, felsefe, fıkıh, tefsir ve benzeri eğitimi aldı, hadis eğitimini bunların ardından tamamiştir.

Ayrıca, Muhammed İ'zâz 'Ali el-Emrûhevi'den (1882/1954) *Sünenü Ebî Dâvûd* ve *eş-Şemâilü'l-Muhammediyye*, Muhammed İbrâhîm el-Belyâvi'den (1886-1967) *Sahîh-i Müslim*, Mehdi Hasen eş-Şâhcihânfürî'en (1884-1976) Tehâvi'nen *Me'âni'l-âsâr*, Fâhru'l-Hasen el-Muradâbâdi'den (1905-1980) *Sünenü'n-Nesâi ve Muvatta'u'l-İmâm Muhammed*, Zuhûr Ahmed Diyôbendî'den (1900-1963) *Sünenü İbn Mâce* ve *Muvattau İmâm Mâlik* okudu. Ayrıca üniversitede eğitimini sürdürürken arkadaşlarından birisi olan Muhammed İsmâil el-İfrîkî'den de İngilizce öğrenmeye devam etmiştir.

Kendisinin de yetiştiği hadis eğitimine, dil, düşünce ve birikim olarak belli bir alt yapı gerektirdiği için, öncelikle Osmanlı eğitim sisteminde olduğu üzere, Hindistan'da da sarf ve nahiv ilminin ardından *Muhtasarü'l-me'ânî*, *Mütenebbî Dîvânı*, *Hidâye*, *Meybuzî*, *el-Husâmî*, *es-Sirâcî*, *Hamâse*, *Makâmâtü'l-Harîrî*, *Celâleyn*, *Beydâvî*, gibi dil, belâgat, mantık, felsefe, kelâm, tefsir alanlarında pek çok eseri okuduktan sonra başlanılmaktadır. Diyobend Medresesi'nde önceki sınıfın kitaplarını okumadan sonraki eserlere intikâl edilmesine müsaade edilmemektedir. Hadis eğitimi ise müfredattaki eserlerin tamamlanmasıyla, ancak son sınıfta okutulmaktaydı.

En önemli hocası Hüseyin Ahmed el-Medenî Hanefî mezhebine göre hadis derslerini okutur, ders esnasında Hanefî fıkına dair kitapları da yanında bulundurur, ders takrîrini bu şekilde yapardı. Aynı zamanda tarikat şeyhi de olan el-Medenî sofrasını sürekli öğrenci ve misafirlerine açan, müridleri, misafirleri ve öğrencileriyle birlikte yemeyi, ikram etmeyi seven hadis ve tasavvufu bünyesinde cem etmiş bir kimse idi. Bir diğer hadis hocası da eş-Şeyh İbrâhîm Bâli'dir. *Sahîh-i Müslim*'i ondan da okuyan el-A'zamî onun ise kelime esaslı bir yöntem izlediğini, öğrencinin düşünüp bağlantılarını kendisin kurmasını istediğini ifade etmiştir. Ayrıca, Riâset 'Ali el-Bahrî Âbâdi el-Meuvi (1895-1975), Nizâmüddîn el-Meuvi (1910-2000), Muhammed Emîn el-Edrevî (1896-1979), İslâmü'l-Hakk el-Kübâkencî (1904-1972), Abdürreşid el-Hüseyinî el-Meuvi

(1902-1982), Muhammed Selîm el-Kûbâkencî (v. 1962) de el-A‘zamî’nin hocaları arasındadır. Esasen, hadis ilmi ile tasavvuf ilmi ve zühd ilk asırlardan beri birlikte olmuş, İmâm Mâlik’in, Müslim’in, Buhârî’nin râvileri ve talebeleri arasında Küşmeyhenî, Herevî, Müstemlî, Hamevî, ehl-i tasavvuf pek çok kimse bulunmaktadır. Birçok erken dönem eser ilmi, edebi, ibâdeti bünyesine cem etmiş bulunan sûfiler tarafından sonraki dönemlere intikâl etmiştir. el-A‘zamî de hocalarından bu geleneği devralmış ve sürdürmüştür.

el-A‘zamî’nin çalışmaları büyük ölçüde hadis alanıyla ilgili olmakla birlikte Kur‘ân-ı Kerîm’e dair de çalışmalar yapmıştır. Telif ettiği eserleri, esas itibarıyla İngilizce olarak kaleme almasına rağmen, bunların bir kısmını Arapça olarak da yayımlamıştır. Özellikle tenkitli neşirini gerçekleştirdiği hadis kaynakları ve bilgisayar ortamına kaydettiği çalışmaları, son derece dakik çalışmalardır. Mevcut matbu nüshalarda yer almayan ve kadim kaynaklarda atıfta bulunulan pek çok hadis onun nüshalarında yer almaktadır. Bildirileri, makaleleri ve yayımlanmış eserleri yanında hazırladığı, ancak henüz basımı gerçekleşmemiş olan -G. H. A. Juynboll’un *Muslim Tradition* (Cambridge 1983) adlı eserini tenkit etmek gayesiyle yazdığı- bir eseri daha olup, en kısa zamanda onun da matbu hali okuyucusuyla buluşması ümit edilmektedir.

1. el-A‘zamî’nin en meşhur eseri hiç şüphesiz *Dirâsât fi’l-hadîsi’n-Nebevî ve târîhi tedvînih* (Riyad 1395/1975) adıyla genişletilerek Arapçaya da tercüme edilen *Studies in Early Hadith Literature* (Beyrut 1968) adlı eseridir. Bu eseri dolayısıyla İslâm araştırmacıları, âlimler ve ilim ehlinde büyük bir teveccüh görmüştür. Eser *İlk Devir Hadis Edebiyatı* (çev. Hulusi Yavuz) adıyla Türkçe’ye de tercüme edilmiştir (İstanbul 1993).

2. *Küttâbü’n-Nebi Sallallâhü ‘Aleyhi ve Sellem* (1974), Türkçesi *H. Peygamberin Kâtipleri* (çev. Durak Puzmaz, İstanbul 2017), Doktora tezinden sonraki ilk çalışması olup, bu çalışmayla, Allah Resûlü’nün bir eğitim-öğretim ve yönetim sisteminin mevcudiyetini, kâtipleri, vâlileri, yardımcılarını bulunduğunu göstermek istemiştir. Bu eserinde, altmıştan fazla vahiy kâtibi tespit etmiş, daha ileri araştırmalarla bu sayının yetmiş aşabileceğini ifade etmiştir.

3. *Menhecü’n-Nakd ‘inde’l-Muhaddisîn neş’etühû ve târîhu tedvînihî* (1395/1975), *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi* (çev. Muhammed Enes Topgül ve M. İkbâl Aslan, İstanbul 2017), üçüncü olarak yazdığı eseridir. Yahyâ b. Ma‘în ve Buhârî gibi önde gelen cerh ve ta‘dîl âlimlerinin hadislerin sıhhatine dair hüküm verirken, ne gibi esasları göz önünde bulundurduğunu araştırmış ve bu çalışmaları sayesinde bugün bile ulaşılamamış olağanüstü bir sistem geliştirdiklerini keşfetmiş, bunu da hem lisansüstü eğitim gören öğrencilerine hem de genel okuyucuya anlatmak istemiştir.

4. *On Schacht’s The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (New York 1985) *Dirâsâtü Nakdiyye li-Kitâbi Usûli’ş-Şerî’ati’l-Muhammediyye li’l-Müsteşrik Schacht* (1974), Türkçesi *İslam Fıkıhı ve Sünnet* (İstanbul 1996), dördüncü

olarak Batı'da döneminin en iddialı şarkiyâtçısı olan Schacht'ın (1902-1969) fikirleri üzerine en temel eseri olan *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Oxford 1975) adlı eserini inceleyip yanlışlıklarına dikkat çekmek üzere bu eserini yazmıştır. Zira Schacht şarkiyâtçı ve Müslüman pek çok kimseyi etkileyip, onların yanlış düşüncelere kapılmalarını sağlıyordu. Eserin bütün kaynaklarını kontrol etmek suretiyle, yapılan alıntıların referanslara dayanmadığını, büyük ölçüde kastî olarak yanlış yorumlandığını başka kaynaklardan destekleyerek ortaya koymuştur.

5. *Tahkiku Sahih-i İbn Huzeyme*. el-A'zamî'nin bir sonraki çalışması ise bir tahkik çalışmasıdır. İbn Huzeyme'nin *Sahih*'inin İstanbul Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ndeki nüshasını (III. Ahmed, nr. 341) keşfedip neşredinceye kadar kimse İbn Huzeyme'nin (v. 311) bu çalışmasının günümüze ulaştığından haberdar değildi. Eseri hadislerini tahrîc ederek ve sıhhat değerlendirmesi yaparak ilk olarak 1971'de, daha sonra da tashihlerle 2003 ve 2009'da yeniden yayımlanmıştır.

6. *Muvatta'i İmâm Mâlik bi-rivâyeti Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî* (1325). el-A'zamî'nin bir diğer çalışması da en meşhur *Muvatta'* nüshası üzerine olup, eseri daha önce neşretmiş bulunan Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf'un neşrettiği nüshaya ciddi eleştiriler içermektedir. Özellikle, Ma'rûf'un İmâm Mâlik'in hadislerin lafızlarını değiştirdiğine dair tespitinin son derece yanlış ve tutarsız olduğunu ortaya koymuştur.

7. *Tahkiku Sünen-i İbn Mâce* (1983) de onun bir diğer tahkik edip neşrettiği eser olup, Türkiye kütüphanelerinde bulunan hicrî yedinci yüzyıla ait üç nüshayı esas alarak 1983-1984 yıllarında neşretmiştir. Ali b. Medîni'nin (v. 168) *el-İlel'i* (Bağdad 1972) ile Müslim'in *Kitâbü't-Temyîzi* (1975) ve Urve b. Zübeyr'in (v. 94) *el-Megâzi*'si de A'zamî'nin neşrettiği (Riyad 1981) eserler arasındadır.

8. el-A'zamî'nin usûl konusunda kaleme aldığı bir diğer eser de *Studies in Hadith Methodology and Literature* (Indianapolis 1992) adlı eseridir. Bu eser de Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı (çev. Recep Çetintaş, İstanbul 1998) adıyla neşredilmiştir.

9. *el-Muhaddisün fi'l-Yemâme* (Beyrut 1994) adlı eserinde de yaklaşık 250 kadar muhaddisi tespit etmiştir.

10. *The History of the Quranic Text from Revelation to Compilation: A Comparative Study with the Old and New Testaments, Târihu'n-Nassi'l-Kur'ânî mine'l-Vahy ila't-Tedvîn (The History of the Quranic Text)*, Türkçesi *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi: Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma* (çev. Ömer Türker-Fatih Serenli, İstanbul 2006). el-A'zamî New York'ta bulunduğu sırada Ocak 1999 yılında *Atlantik Mounly* adlı dergide Toby Lester "What Is The Quran?" adıyla meşhur makalesini yayınlayınca, bu makaleye karşı üç tane kapsamı dar makale yazılmış, onlarında bir etkisi olmamıştır.

Bunu gören el-A‘zamî Müslümanlar adına ciddi cevap verilmesi gerektiğini düşünmüş, ancak sadece Kur‘ân-ı Kerîm üzerinden cevap verilirse fazla ilgi görmeyeceği gerekçesiyle çalışmasını *Kitâb-ı Mukaddes* ile mukayeseli olarak yapmaya karar vermiş, bu da gayesiyle örtüşerek Batı‘da büyük bir ilgi uyandırmıştır.

el-A‘zamî Kur‘ân-Sünnet bütünlüğü açısından bakılınca, bu çalışmasının hadis alanından tefsir alanına bir alan evrilmesi olarak görülmemesi gerektiğini vurgulamış ve bu çalışmasını da sünnet müdafasının bir parçası olduğunu ifade etmiştir. el-A‘zamî Batı düşüncesinin Kur‘ân ve Sünnet konusundaki yanlışlıklarına bu ve benzeri çalışmalarla dikkat çekmiş, Martin Luther, Abraham Gieger, Wansbrough, Norman Colder gibi kimselerin ilk üç asırda Kur‘ân ve hadislerin yazılmadığını iddia etmelerine karşı böyle bir çalışma ile de cevaplar vermiştir. Ayrıca, her bir âyetin vahyedildiği andan itibaren birden fazla nüshasının mevcut olduğunu, 1400 yıldır hiçbir değişime uğramadığını, insan müdahalesinin söz konusu olmadığını ilmi delillerle ispat etmiştir.

11. *The Isnad System: Its Origins and Authenticity*. İsnad sisteminden bahsettiği bir çalışmasıdır.

12. el-A‘zamî‘nin Türkiye kütüphanelerinde keşfettiği bir diğer yazma eser Nüveyrî hattı ile kaleme alınmış Buhârî‘nin *el-Câmi‘u’s-sahîh*‘inin bir nüshasıdır. Nüsha Köprülü Kütüphanesi‘nde (Fazıl Ahmed Paşa, nr. 362) mevcuttur. Müstensih Şehâbeddîn Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî (v. 733/1333) bu nüshayı iki ayrı hocası olan Şehâbeddîn Ebû‘l-Abbâs Ahmed b. Ebû Tâlib (v. 730/1335) ve Sittülvuzerâ Ümmü Muhammed Vezîre bint Ömer b. Es‘ad‘dan (v. 716/1316), Kahire‘de 7 Cemâziyelevvel 715 tarihinde kıraat usulü ile almıştır. Nüveyrî‘nin söz konusu iki hocası ise İbnü‘z-Zebîdî (v. 631/1233) > Ebû‘l-Vakt (v. 553/1158) > Dâvûdî (v. 467/1074) > Serahsî (v. 381/991) > Firebrî (v. 320/932) isnadı ile Buhârî‘ye ulaşmaktadır.

Bizzat Nüveyrî tarafından yazılan birkaç nüshadan biri olması ve Buhârî‘ye kadar ulaşan bir isnâdın nüshada yer alması bakımından bu eser oldukça kıymetlidir. Mustafa el-A‘zamî‘nin başına eklediği kıymetli bir mukaddime ile yazma nüsha üzerinden musavver olarak İstanbul‘da tek cilt halinde basılmıştır. Bu nüshanın önemli bir hususiyeti de nüshada İbn Seyyidünnâs, Hâfız el-İrâkî, Heysemî gibi önemli isimlerin semâ kayıtlarının mevcut olmasıdır. Eserin mukaddimesinde hem Mustafa el-A‘zamî‘nin Buhârî‘ye kadar ulaştığı isnâd hem bu nüshanın icâzetini verdiği isimler zikredilmiştir. Buradaki kayıtlara göre A‘zamî‘yi Buhârî‘ye ulaştıran isnâd şöyledir:

Muhammed Mustafa el-A‘zamî > Hüseyin Ahmed el-Medenî > Mahmûd Hasan Diyûbendî > Muhammed Kâsım en-Nanevteî ve Râşid Ahmed el-Gengûhî > Şâh Abdülganî ed-Dihlevî > Şâh Muhammed İshak el-Hanefî > Şâh Abdülazîz b. Veliyyullâh > Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî > Muhammed b. İbrâhim el-Kürdî > İbrâhim b. Hasan el-Kürdî > Ahmed b. Muhammed el-

Kaşâşî > Ahmed b. Ali el-Şinnâvî > Muhammed b. Ahmed er-Remlî > Zeynüddin Zekerıyyâ el-Ensârî > Hâfız İbn Hacer > İbrâhim b. Ahmed et-Tenûhî > Ahmed b. Tâlib el-Haccâr > Hüseyin b. Mübârek ez-Zebîdî > Ebü'l-Vakt el-Herevî > Abdurrahman b. Muhammed ed-Dâvûdî > Abdullâh b. Ahmed es-Serahsî > Muhammed b. Yûsuf el-Ferebrî > İmâm Buhârî.

A'zamî bu isnâd ile yirmi bir vasıtayla Buhârî'ye ulaşmaktadır. İsnâdda İbn Hacer ve Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî gibi meşhur isimlerin varlığı dikkat çeker. A'zamî'nin Köprülü Kütüphanesi'nde elde ettiği Nüveyrî nüshası ise bu isnâdın İbrâhim b. Ahmed et-Tenûhî halkası ile aynı tabakada olup Sittülvüzerâ Vezîre bint Ömer et-Tenûhî aracılığı ile Zebîdî'de birleşmektedir. Sittülvüzerâ bu isnâdda Ahmed b. Tâlib el-Haccâr'a mütâbaât etmiştir. Bu durumda Nüveyrî nüshasının altı vasıta ile Buhârî'ye ulaşan oldukça kıymetli bir nüsha olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan Nüveyrî isnâdı, aslı itibarıyla A'zamî'nin elindeki isnâd ile de aynıdır.

el-A'zamî'nin çalışmaları sadece kitap veya makale yazmak veya araştırma yapmakla geçmemiş; ilim tahsili için çalışan öğrencilere hizmet için de büyük gayretler sarf etmiştir. Bugünkü internet ve veri depolama imkânlarının olmadığı bir dönemde büyük güçlüklerle karşılaşmasına rağmen yılmadan sanal ortamda temel hadis kaynaklarını ihtiva eden veri tabanlarını oluşturmuş, otuz yıl süren bu çalışmalar esnasında on yedi hadis kitabını içeren üç yüz binden fazla hadisi güvenilir yazma nüshalara itimâd ederek sanal ortama taşımıştır. Özellikle, Matematik ve bilgisayar mühendisliği alanında akademik kariyer yapmış iki oğlu ve bir kızı bu çalışmalarında kendisine yardımcı olmuş, ne var ki, binbir emekle ve sarrâf terazisinde tartar gibi yürütülen bu çalışmalar uluslararası camiaya sunulamadan, ticari gayelerle gayr-i ehil ellerle yapılan modern çalışmalar sebebiyle akîm kalmıştır.

A'zamî'nin sâhip olduğu umûmî rivâyet icâzetleri yanında, pek çok hadis kitabının rivâyet icâzeti de mevcuttu. Ancak A'zamî her daim icâzet sisteminin temel şartlarından çoğunun bugün unutulduğunu dile getirmekte, yaptığı derslerde bunları ihyâ etmek için özel gayret göstermekte, verdiği icâzet metinlerinde bu hususu özellikle vurgulamıştır. Bir şahsın elindeki nüshanın, hocasının elindeki nüsha ile yüzde yüz uyumlu olması durumunda ancak rivayet hakkı olabileceğini söyleyen A'zamî, şartları dikkate alındığında icâzetli hadis rivayetinin, kitapların korunmasında yegâne yol olduğuna işaret etmiştir. Derslerde semâ kayıtları tutulması, hadis usûlü eserlerinde yer alan rivâyet şartlarına uyulması, takvâ ve hadisle amelın esas olması gibi şartlara riâyet edilmesini de ayrıca belirtmiştir.

el-A'zamî'nin çalışmaları sadece Batı'ya karşı Kur'an ve Sünnet'e yönelik iftiraları cevaplandırmakla sınırlı kalmamış, aynı zamanda bu iftiralarla ilgili olarak önemli yazma eserlerin keşfi ve neşri ile de ilgilenmiştir. el-A'zamî, yaptığı çalışmalarıyla hadis ve sünnet ile ilgili yapılması gerekenleri gerek tespit

etmede gerekse ihtiyaca uygun ilmî çalışmalar gerçekleştirilmedi, hadis ve sünneti savunma ve muhafaza etme konusunda dikkat çeken çalışmalar gerçekleştirilmiştir.

el-A'zamî, Sünnet-i Seniyye'nin modern dönemde dünya üzerinde en güçlü savunucularının başında yer almıştır. Şarkiyâtçıların İslâm'a, Kur'ân-ı Kerim'e ve Allah Resûlü'ne yönelik eleştirilerine Müslümanların verdiği cevapların çok yetersiz, akademik üsluptan uzak ve sağlam bilgiye dayandırılmadığını görmek ömrünü hadis araştırmalarına vakfetmesine sebep olmuştu. İslâm'a eleştirel bakan Batılı ve onları destekleyen modernist ve reformist çevrelerin iddialarının yanlışlığını ortaya koymak için dünya kütüphanelerinde uzun süren araştırmalar yapmış, sağlam delillerle bu iddiaları çürütmüştür. Zira el-A'zamî'ye göre, Hindistan'da ortaya çıkan Abdullah Çekrâlevî, Gulâm Ahmed Perviz, Seyyid Ahmed Han; Mısırda Tefvik Sıdkî, Mahmûd Ebû Rayye gibi kimseler bu cılız ve etkisiz savunular sebebiyle şarkiyâtçıların fikirlerinden etkilenip, onları savunmaya başlamışlardır.

Bu menfi gelişmeler sebebiyle, şarkiyâtçı düşüncenin en önemli merkezlerinden biri olan Cambridge Üniversitesi'ne giderek orada doktora yapmayı ve onların üslûbu ile Nebevî Sünnet konusundaki yanlışlıklarını tespit edip, doğruları anlatmayı tercih etmiştir. Bu hedefini büyük ölçüde de gerçekleştirmiş, çalışmaları şarkiyâtçı edebiyat tarafından en çok ciddiye alınan ve görüşlerine atıfta bulunulan Müslüman araştırmacı olmuştur.

İslâmî ilim geleneğinde doğrudan kitaptan eğitim yerine, kitap ile birlikte esas olanın hocanın bizzat eğitiminden geçmenin gereğini vurgulayan el-A'zamî, hoca ile doğrudan irtibat kurmamış kişilere sahafî denildiği ve bu hâlin bir cerh sebebi olduğunu anlatmak için büyük çaba sarfetmiştir. Bu sebeple Hint alt kıtasındaki icâzetle rivâyet geleneğine sadâkatle bağlı kalmış, hatta İstanbul'da ve Bursa'da bizzat kendisi icâzet halkaları kurmak suretiyle bu geleneği Türkiye'ye taşımaya büyük önem atfetmiştir.

Temmuz 2003 yılında İstanbul'da bir grup ilâhiyat hocası ve talebesine üç hafta süreyle kadîm usûle göre hadis rivâyet meclisleri akdetmiştir. Nitekim ilki 23 Ağustos 2003'te, ikincisi de 14-15 Aralık 2006'da olmak üzere iki defa Bursa'da hoca ve talebelere yönelik kurduğu hadis rivâyet meclisleri vasıtasıyla icâzet geleneğinin Türkiye'de yeniden ihyâsına öncülük etmiştir.

el-A'zamî Bursa'ya ilk defa 23-24 Ağustos 2003'te bütün aile efrâdı ile birlikte gelmiş ve ailecek hânemize teşrif etmişlerdir. Ertesi gün Uludağ gezisine de iştirâk etmişlerdir. Sonrasında 09-10 Aralık 2006 tarihinde İstanbul Belediyesi tarafından düzenlenen Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu'na "Müslümanlar İslâmî Çalışmalar Üzerindeki Müsteşrik Otoritesini Niçin Reddetmelidirler?" (İstanbul: 2007, s. 233-251) başlıklı tebliğini sunmak üzere İstanbul'a gelen el-A'zamî hocamız, özel davetimizle Bursa'ya ikinci kez teşrif etmiş, iki gün süren bu ziyarette 14 Aralık 2006 tarihinde özel kütüphanemizde 19.00'da

başlayıp beş saat devam eden ilim meclisinde *Muvatta*'ın Yahyâ b. Yahyâ rivâyeti ve Suyûtî'nin *Tedribü'r-râvî*'sinden bölümler okunmuş, katılan otuzu aşkın iştirakçiye icâzet verilmiştir. Ertesi gün de Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde önce "İslâm Âlimi Kimdir, Nasıl Yetiştir?" konulu bir konferans vermiş, ardından da yüz elliyi aşkın öğrenci ve hocanın iştiraki ile Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'inden bölümler okutmuş ve iştirâk edenlere rivâyet icâzeti vermiştir.

Atılan bu adımların ardından, özellikle Bursa'da on iki yıldır kesintisiz olarak, temel hadis kaynaklarının tamamının kadîm rivâyet esaslarına riâyet edilerek okutulması sonucu her yıl ortalama dört yüz civarında icâzet belgesi verilmiştir. Ayrıca burada icâzet alan öğrenciler de görev yaptıkları yerlerde kendi öğrencilerine aynı geleneği sürdürerek okutmaya devam etmektedir.

Eserleri ve tesiri dünya çapında etki bıraksa da hiçbir zaman, şöhret, makam, itibar, dünyalık peşinde koşmamış, ilim yolculuğuna çıktığı ilk günlerindeki gibi mütevâzi yaşantısını sürdürmüştür. Bursa'da hanemizi şerefliendirdiğinde, geceyi geçirmesi için hazırladığımız yatağı kullanmak yerine, sadece nevsimi halı üzerine sermek suretiyle gece birkaç saat istirahat etmiş, sebebini sorduğumuzda ise bizim 'çok lükse düşkün' olduğumuzu ifade ederek gerçek ilim ehlinin nasıl olması gerektiğini ve tevazuunu göstermiştir. Yine, üç yıl kaldığı Cambridge'de doktora tezini bir yıl içinde yazıp tamamladığını ve bu süre boyunca hiç yatağa yatmadığını, sadece çalışma masasında günde bir saat kadar koltuğunda uyduğunu ifade etmiştir. Hiç şüphesiz onun bu zâhidâne tutumu, gerek uhdesine yüklenen Sünnet-i Seniyye'ye hizmet sorumluluğu, gerekse şeyh ve âlim bir kişi olan ve son derece fedakâr ve yardımsever babasından gördüğü tasavvuf terbiyesinden kaynaklanmıştır.

el-A'zamî'nin çalışmaları dikkatle incelenirse, birden çok dili okuma, yazma ve eğitim olarak çok güzel bildiğini, dünyanın en önde gelen üniversitelerinde hocalık ve araştırmalar yaptığını, Kur'ân-ı Kerîm, hadis ve İslâm'a yönelik eleştirilere cevap mahiyetinde çok önemli konuları çalıştığını ve çalışma alanlarını ihtiyaca göre çok isabetli bir şekilde tespit edip, cevap verecek derecede derinlemesine ele aldığını, Doğu ve Batı'daki yazma ve matbu eserlere çok güzel ulaşabildiğini, çalışmalarını sadece eğitim-öğretim, araştırma alanlarına değil, hadisin geleneksel usûlle nesilden nesle intikaline de büyük ehemmiyet verdiğini tespit etmek mümkündür.

Merhûm el-A'zamî, Hindistan'da Hanefî ve Ehl-i tasavvuf bir eğitim alt yapısı olarak yetişmiş, mezhep taassubu olmaksızın meseleleri ilmî yetkinlikle ele alan, islahatçı ve modernist eğilimlere iltifat etmeyen, Ehl-i Kur'ân ekolünün çok güçlü olduğu bölgede sünnet ve hadisin müdafaası için kendini adayın bir âlim, Katar'daki çalışmaları sırasında iyi bir öğretmen ve yazma eserler ile güçlü bir bağ kurmasına vesile olan bir yazma eser ve kütüphanecilik uzmanı,

Batı'da ve şarkiyâtçılığa yönelik çalışmalarında güçlü bir akademisyen ve araştırmacı, Suudî Arabistan'da ise bütün birikimini lisans ve lisansüstü eğitiminde talebelerine intikâl ettiren bir öğretim üyesi olmuştur.

Türkiye açısından ise el-A'zamî bunların hepsinden öteye, Hint alt kıtası icâzetle rivâyet geleneğini genç nesillere taşıyan ve bu geleneğin kökleşip yayılmasını sağlayan bir hadis üstâdıdır. Bütün çalışma alanlarında İslâm dünyasında ve Batı'da büyük çığır açan Muhammed Mustafa el-A'zamî'nin attığı adımlarının sadaka-i cârîye hükmünde olduğu, bu vesile ile amel defterinin hep açık kalacağı muhakkaktır. Yüce Rabbimiz'den, kendisini ömür boyu Habîb-i Edîbimiz'in ve sünnetinin savunmasına adayan üstadıma rahmeti ile muâmele etmesini, havz-ı kevseri etrafında onları ve bizleri bir araya getirmesini niyaz ederim.¹

İbrahim HATİBOĞLU, Prof. Dr. (ihatiboglu@hotmail.com),
Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis, BURSA

¹ Yûsuf el-Karadâvî, "Fî Zimmeti'llâhi 'Allâmetü's-Sünneti'n-Nebeviyye ve's-Sekâfeti'l-İslâmiyye Ü. D. Muhammed Mustafa el-A'zamî", <https://www.al-qaradawi.net/node/2057> (yayın tarihi: 25.12.2017); Muhammed Ekrem en-Nedvî, "eş-Şeyh ed-Doktor Muhammed Mustafa el-A'zamî", https://islamsyria.com/site/show_cvs/949 (2018); Editör, "İstanbul'da Geleneksel Hadis Öğreniminin İhyası", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 1/1 (2003): s. 227; Ataullah Şahyar, "Muhammed Mustafa el-A'zamî ile Yetiştigi Çevre, Çalışmaları ve Görüşleri Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 1/1 (2003): 181; Editör, "Muhammed Mustafa el-A'zamî ile Bursa'da Yirmi Dört Saat", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, V/1, 2007, ss. 225-226; Recep Şentürk, "Büyük Hadis Âlimi Mustafa el-A'zami Hakk'ın Rahmetine Kavuştu", *Açık Medeniyet*, 1/3 (2018): 27; <http://www.sonpeygamber.info/bir-hadis-âliminin-ilm-yolculugu-mustafa-el-azami> (erişim tarihi 18.03.2018); Ayşe Esra Şahyar, "Hindistanlı Hadis Âlimi Muhammed Mustafa el-A'zamî (1930-2017)". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı 39 (Mart 2018), 184-191; Halit Zaferullah Daudi, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995; Seyyid Abdülmâcid Gavri, "eş-Şeyh Muhammed Mustafa el-A'zamî ve müsâhemâtühül-ilmîyye fi mecâli'l-hadîsi'n-nebevî: Dirâse istikrâiyye", *el-Hadis: Mecelle İlmiyye Muhakkeme*, 4/8 (1436/2014): ss. 185-262; Editör, "el-Muhaddisü'l-Behhâse eş-Şeyh Muhammed Mustafa el-A'zamî el-Meu'vî sümme's-Su'ûdi rahimehu'llâh", *Mecelletü'd-Dâ'î eş-Şer'iyye es-Sâdira 'an Dâri'l-'Ulûm Diyobend*, Receb 1439, Mart-Nisan 2018, sayı 7, yıl 42.